

ДВАДЦЯТЕ СТОЛІТТЯ В ОБЛИЧЧЯХ І ДОКУМЕНТАХ

УДК 821.161.2-609(092)Чендей, Дзюба
<https://doi.org/10.15407/ub.19.145>

*Сидір Степанович КИРАЛЬ,
доктор філологічних наук, професор,
завідувач відділу національної бібліографії НБУВ,
заслужений діяч науки і техніки України
(Київ, Україна)
<https://orcid.org/0000-0002-3925-3203>*

ПРОТОКОЛИ ДОПИТІВ ІВАНА ДЗЮБИ ТА ПЕРСОНАЛЬНА СПРАВА ІВАНА ЧЕНДЕЯ ЯК ДжЕРЕЛА ВИВЧЕННЯ ЇХ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ПОЗИЦІЇ ЗА ДОБИ ШІСТДЕСЯТНИЦТВА

У статті на основі матеріалів кримінальної справи № 55 критика та літературознавця І. Дзюби (т. 1–18), порушеної з приводу праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?» та її розповсюдження в Україні й за кордоном, а також персональної справи № 18257 письменника І. Чендея (т. 1–2) розкрито маловідомі сторінки біографій підсудних, зокрема причетність закарпатського новеліста до передачі згаданої праці за кордон в 1966 р.

Ключові слова: шістдесятники, праця І. М. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», переслідування українських письменників в СРСР, протоколи допитів І. М. Дзюби в КДБ, персональна справа письменника І. М. Чендея, самвидав.

Біографічний світ кожної людини неповторний, і, як слушно зауважив В. Підмогильний, «...життя навіть однієї людини варте томів оповідання» (роман «Місто»). Коли ж ідеться про видатних і знакових діячів культури або впливових політиків, громадських діячів певної історичної доби, то й поготів. Іван Дзюба та Іван Чендей належать до покоління шістдесятників, яке в умовах тоталітарного комуністичного суспільства спромоглося гучно заявити про свою незгоду із «владь імущими», особливо в питаннях духовності, збереження іс-

торичної пам'яті, повноцінного функціонування української мови та висловити протест проти руйнівної шовіністично-русифікаторської політики комуністичної партії як керівної сили в СРСР. Зрозуміло, що миритися з таким вільнодумством тогочасна влада не могла, отож чимало учасників національного пробудження (згадаймо хоча б В. Черновола, В. Мороза, Є. Сверстюка, Ю. Бадзя, В. Марченка, В. Стуса, подружжя Ірини та Ігоря Калинців, братів Михайла та Богдана Горинів, Аллу Горську та багатьох інших) були покарані в різний спосіб: тюремне ув'язнення, позбавлення роботи, заборона друкуватися, тотальне стеження, примусове лікування в психлікарнях тощо.

У цих страхітливих лежачках радянської цензури опинилися й два Івани Михайловичі, — Дзюба та Чендей, — на долю яких випало чимало випробувань, про що свідчать і архівні документи: кримінальна справа І. Дзюби у 18 томах та персональна справа комуніста І. Чендея у 2 томах. Гортаючи ретельно підшиті та пронумеровані сторінки цих унікальних документів тогочасної доби, розумієш, що таке сила людського духу, сміливість, справжність, чесність, відвага, відповідальність за власний вибір, і за тих, хто був поруч. Зрештою, показання свідків у справі І. Дзюби, замовні рецензії про творчість І. Чендея, протоколи партійних відкритих і закритих зборів та інші матеріали оприявнюють об'єктивний та нефальшивий колективний портрет української інтелігенції ХХ століття. Ці документи цікаві ще й тим, що дають можливість зримо відчувати отой антитоталітарний вольтаж, якого так боялися комуністичні бездуховні й зденаціоналізовані владолюбці, побачити точки дотику інтелектуальних орбіт І. Дзюби та І. Чендея, яких єднало не лише однакове ім'я та по батькові, але, насамперед, усвідомлення свого призначення в житті, яке вони, попри всі перешкоди, гідно несли на своїх раменах: питання мови, роль критики в розвитку української літератури, збереження пам'яток культури, багатств народної творчості та ін. Варто наголосити й на тому, що І. Дзюба та І. Чендей входили у світ української культури (в широкому розумінні цього слова) через посередництво російської мови та літератури, яка, як не парадоксально це звучить, сприяла згодом їхньому національному прозрінню та духовному гарту. У статті ми торкнемося лише кількох важливих епізодів біографічного світу двох видатних діячів культури, зокрема історії поширення «вибухової» праці І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» в Україні та за кордоном і, зокрема, участі в цьому процесі І. Чендея.

Пильне око визнаних метрів літературно-критичного цеху не лише в Україні, а й поза її межами одразу запримітило прихід Івана Чендея у велику літературу в 60-х рр. ХХ ст.: спочатку — Г. Аврахов, К. Волинський, І. Дзюба, Л. Коваленко, Г. Корабельников, Л. Новиченко,

С. Крижанівський, Л. Теракоп'ян, В. Фащенко, а згодом представники молодшого покоління — В. Дончик, М. Жулинський, М. Ільницький, В. Марко, М. Стрельбицький та інші. І. Чендей особливо дорожив думкою авторитетного критика І. Дзюби. Поява його статей одразу привернула увагу прозаїка. Про це свідчить, наприклад, виступ закарпатського новеліста на V з'їзді письменників України 18 листопада 1966 р. Він цілковито підтримав С. Крижанівського, який напередодні в доповіді під час ранкового засідання, зосередивши увагу на розвиткові української поезії 1959–1965 рр., принагідно мовив і про критиків, зокрема й про І. Дзюбу [33, с. 120, 121]. На той час останній уже був ув опалі до офіційної влади, однак І. Чендей не побоявся із всеукраїнської трибуни привселюдно заявити: «...зовсім незрозуміло, чому такий літературний критик нині працює в журналі, що зовсім не має ніякого відношення до художньої літератури»¹. Оратор наголосив і на тому, що порівняно недавно прочитав «прекрасну літературно-критичну» книгу І. Дзюби «„Звичайна людина” чи міщанин?» (Київ, 1959), яка вразила його тим, що «написана на високих засадах критичного аналізу, з позицій високих вимог» [35, арк. 136–150].

І. Дзюба, виступаючи на сторінках тогочасної періодики, й особливо у згаданій книжці, як слушно зауважував Є. Сверстюк, «перший вніс в українську літературну критику неспокій і показав, що крім захвальної, розносної і поносної, може бути ще розважлива критика». Для прихильників та однодумців критика-неофіта її поява була сміливою «спробою прискіпливого перегляду „позитивного героя”, який був утверджувався в літературі». Він неспростовно довів, що творці соцреалізму, наділяючи «персонажів власними чеснотами, малювали звичайного слабкодухого пристосуванця і видавали це за позитивний образ „звичайної людини”». Отож, іронізує Є. Сверстюк, у «затишному затоні соцреалізму з'явилися ознаки бурі» [34, с. 494–495].

Нове покоління інтелігенції захоплювалося також і його «глибокими знаннями, широкою обізнаністю в багатьох сферах життя, аргументованістю кожного твердження» [35, с. 494–495]. З далечі літ стає очевидним і неспростовним той факт, що з приходом І. Дзюби в літературну критику тут «наче почало відновлюватися національне мислення» [34, с. 524]. Можна з упевненістю стверджувати, що й для І. Чендея публіковані статті та згадана вище книжка критика також стали несподіваним відкриттям. Потрапивши в силове поле «національного мислення» І. Дзюби, він беззпідставно став на його захист на V з'їзді письменників.

¹ Мовилося про «Український біохімічний журнал» Ін-ту біохімії АН УРСР, у якому І. Дзюба працював на посаді коректора. — С. К.

І. Чендей закримітив також і «прекрасну, глибоку» рецензію І. Дзюби «День поєскоа», у якій схарактеризовано кінофільми «Сон» та «Тіні забутих предків», автором сценарію останнього був сам промовець [9, с. 73–82]². Він дивувався, чому українські періодичні видання з незрозумілих причин оминули увагою такий цікавий допис, оскільки в особі автора бачив висококласного фахівця, що «по-справжньому писав про явища в літературі» [37, арк. 150]. На жаль, цей уривок із промови І. Чендея було вилучено під час підготовки матеріалів з'їзду до друку [33, с. 206–211]. Прикро й те, що 19 квітня 1967 р. ця прихильна оцінка І. Чендеєм діяльності бунтівного критика стала предметом обговорення на закритих партійних зборах Закарпатського відділення Спільки письменників України. На порядок денний було винесено таке питання: «Про стосунки між комуністами відділення Спільки письменників і, зокрема, поведінку комуніста І. Чендея» [31, т. 1, арк. 16–26]³. Йшлося про «позаплановий» виступ письменника на V з'їзді. Серед запитань комуністів відділення, поставлених І. Чендеєві, на чільному місці, водночас із критикою «антирадянського» роману «Птахи полишають гнізда», були й ті, що стосувалися захисту ним несправедливо критикованого І. Дзюби.

Наприклад, комуніст В. Лендел допікав І. Чендея тим, наскільки той «добре знає т. Дзюбу?», на що почув у відповідь: «Знаю його як члена СПУ. Читав його книжки... Думаю, що це оригінальний і вдумливий критик. І як довідався, де він працює, то й висловив думку з приводу того, чому б йому не працювати десь ближче до літератури?». Таке пояснення ще більше роздратовало чергового «інтерв'юєра»-комуніста, який нагадав І. Чендеєві, що на сторінках журналу «Перець» була «критика» на т. Дзюбу, отож наполягав на конкретному поясненні письменником цього факту. І. Чендей відповів коротко: «Це був безтактний виступ» [31, т. 1, арк. 16–26].

А мовилося про статтю якогось В. Осадчого «Про містера Стецька і великомученицьке жабеня» [30, с. 5], у якій І. Дзюбу нещадно критиковано за його погляди на авторитарне суспільство СРСР, що не відповідали загальноприйнятим, громадянську позицію, національну свідомість. Цей гидкий опус, ілюстрований, як згадував Л. Танюк, «жахітньою карикатурою — демонстранти з петлюрівськими, зрозуміло ж, тризубами тримають транспаранти й корогву з написом:

² 4 вересня 1965 р. І. Дзюба під час прем'єри фільму С. Параджанова «Тіні забутих предків» у кінотеатрі «Україна» виступив із заявою про переслідування та арешти української інтелігенції. Цей факт фігурує в кримінальній справі І. Дзюби як один із важливих доказів його «антирадянської» діяльності. — С. К.

³ При покликанні на архівні джерела вказуємо у квадратних дужках номер тому й номери аркушів. — С. К.

„Великомученик Дзюба”, „Дзюба в кайданах!” та „Дзюбу заслано до Сибіру”», був «увертурою до арешту», «склепаною» досі невідомим автором, який сховався під псевдонімом Василь Осадчий. Л. Танюк не відкидав думки, що це «ганьбище» міг «встругнути» й сам головред Ф. Маківчук, який «давно спеціалізувався на творенні міфів і байок про українську еміграцію». Однак ця «блекота спрацювала у протилежний бік»: В. Чорновіл заступився за І. Дзюбу й написав розгромну відповідь, яку надіслав у той же «Перець», до ЦК КПУ, редакціям газет «Радянська Україна», «Літературна Україна», до СПУ [38, с. 611–624]. До речі, цей брутальний наклеп В. Осадчого закінчувався запитаннями: «А з ким ви, І. Дзюба? Мовчите? А треба б відповісти радянській громадськості...». Цікаво (і тут зла доля чи не вперше «поєднала» двох Іванів), що через три роки аналогічний «обвинувальний» донос «Чому обурились дубівчани?» із прикінцевим запитанням «З ким же у дорозі письменник Ів. Чендей?» з’явиться 9 березня 1969 р. на сторінках газети «Закарпатська правда» з приводу «антирадянської» збірки І. Чендея «Березневий сніг». Відмінність полягала лише в тому, що цей пасквіль підписали реальні автори — Василь Вовчок, Василь Поліщук, Микола Рішко.

Слід нагадати й про такий показовий факт химерної ідеологічної «спільності доль» І. Чендея й І. Дзюби: їхні імена як злісних «антисоветчиків» фігурували у виступах окремих компартійних діячів на засіданні політбюро ЦК КПУ 20 червня 1972 р., на якому йшлося, зокрема, і про посилення боротьби з проявами українського буржуазного націоналізму. У листі-рапорті цього ж року перший секретар компартії України В. Щербицький сповіщав ЦК КПРС про таке: «Клеветнический, антисоветский злобный пасквиль Ив. Дзюбы „Интернационализм чи русификация?” широко используемый нашими врагами в идеологической борьбе против нашей страны, почти шесть лет не получал официальной оценки со стороны ЦК КП Украины»; «Овчаренко Ф. Д.⁴ не только не поддержал руководителей Закарпатского обкома партии, выступивших против идейно вредных писаний Ив. Чендея, но даже обвинил т. Ильницкого Ю. В.⁵ в том, что обком, мол, слишком строго обошелся с Чендеем» [21, с. 117, 120]. Серед ідейно «ненадійних» фігурує в цьому документі й О. Гончар як автор роману «Собор».

Тут потрібно наголосити й на тому, що відповіді І. Чендея в протоколі зборів про його взаємини з І. Дзюбою було опущено, отож «ан-

⁴ Йдеться про секретаря ЦК КПУ з ідеологічних питань Федора Даниловича Овчаренка (1913–1996). — С. К.

⁵ Йдеться про першого секретаря Закарпатського обкому компартії Юрія Василювича Ільницького (1924–2016). — С. К.

тиморальному комуністові» довелося відтворювати неточності в тексті протоколу № 7 закритих партійних зборів від 19.04.1967 р. вже в пояснювальній записці від 08.06.1967 р., адресованій бюро Ужгородського міськкому КП України [31, т. 1, арк. 26]. Тоді на зборах «інженерів людських душ» І. Чендея було скарано не лише за «наклепницький» роман «Птахи полишають гнізда», а й за прихильне слово про «дисидента» І. Дзюбу. Варто зауважити, що на момент виступу І. Чендея на V з'їзді письменників він особисто І. Дзюбу не знав [12, с. 164–165]⁶. Щоденниковий запис письменника від 27 листопада 1968 р. підтверджує, що саме підтримка І. Дзюби й стала чи не головною підставою суворого «впливу» на порушника усталеного порядку: «Весь партійний глум наді мною було вчинено за виступ на з'їзді письменників України в листопаді 1966 року. **Глум було вчинено за добре слово, сказане про Івана Дзюбу — критика, яких нині мало, якому нелегко жити і працювати** (виокремлення наше. — С. К.). Нелегко не тому, що він не міг собі вибрати легшого, ситнішого, привітнішого життя. Його життя нелегке тому, бо ним обрана дорога з тяжчих, дорога зі складніших, дорога, що її сучасники не звикли посипати квітами. Дорога, що на неї кидатимуть квіти нащадки наші. І такі дороги бувають!.. Це високої переконаності у правоті діла, що його творить митець, людський розум!.. Ці дороги відкривають нові путі до горизонтів»⁷.

Така увага ужгородських комуністів до особи автора «Інтернаціоналізму чи русифікації?» була не випадковою, адже, як свідчать матеріали кримінальної справи І. Дзюби, той уже перебував «на гачку» в КДБ, зокрема через поширення машинописних копій своєї праці. Зі спогадів підсудного відомо, що той прагнув передати її для опублікування за кордоном [27]. Уперше таку спробу (на жаль, невдалу) здійснив громадянин ЧРСР Микола Мушинка (у документах кримінальної справи фігурує і як Микулаш, Міклош, Міклаш Мушинка), про що буде мова далі [24, с. 42–44].

На підставі кримінальної справи І. Дзюби, спогадів М. Коцюбинської, Є. Сверстюка, І. Дзюби, Л. Танюка, С. Кириченко, М. Мушинки, Ю. Бачі, Г. Аврахова, щоденникових записів І. Чендея, листів до нього згаданих осіб спробуємо «реконструювати» історію цієї події в грудні 1965 р. та висвітлити участь І. Чендея в другій спробі (уже вдалій) передати фотокопії машинопису згаданої праці в травні 1966 р. На жаль, довгий час ім'я закарпатського письменника у

⁶ Автор спогадів «Журавлі Івана Чендея» неточно датує початок їхнього епістолярного діалогу: правильно 1969 р., не 1981 р. — С. К.

⁷ *Чендей І.* Щоденник (1953–2004 рр.) / І. Чендей // Домашній архів І. Чендея (м. Ужгород).

зв'язку з цими подіями згадувалося лише побіжно, а в опублікованих джерелах безпосередні учасники цих подій припустилися суттєвих фактичних неточностей.

Про причетність І. Чендея до передачі за кордон праці І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» розлого «подав свою думку» М. Мушинка в контексті власного життя в статті «Взаємозв'язки Івана Чендея з українцями Словаччини та мої стосунки з ним» [24, с. 41–44], у спогадах «Колеса крутяться...» [23] та книжці «У всякого своя доля...» [25]. На жаль, у цих публікаціях надibuємо на деякі суперечливі твердження автора та окремі фактичні помилки, спричинені, ймовірно, часовою дистанцією. Найперше, у своїх публікаціях М. Мушинка називає різні дати й обставини одержання тоді ще «листа» І. Дзюби до ЦК КПУ. Наприклад, у статті «Взаємозв'язки Івана Чендея з українцями Словаччини та мої стосунки з ним» автор твердить, що це сталося 5 грудня 1965 р. під час наукового відрядження в Києві. У документах кримінальної справи фігурують такі дати: «в листопаді 1965 р.», «на початку грудня 1965 р.». У пояснювальній записці від 17.12.1965 р., написаній в Ужгороді після затримання на ст. Чоп, М. Мушинка вказує дату 4 грудня 1965 р., що й відповідає дійсності. Це підтверджує також І. Дзюба у поясненні КДБ від 24.08.1966 р. із приводу виявлення в затриманого працівниками прикордонної служби та КДБ його «Листа»: «Мені ставили питання, чому я віддав «Листа» М. Мушинці в кінці листопада чи на початку грудня 1965 р., а до адресату — до ЦК КПУ — лист був відправлений лише через місяць 3-го січня 1966 р. Це пояснюється так. Переглядаючи і критично оцінюючи свій «Лист» перед відправкою до ЦК, я вирішив значно розширити і доповнити його новим матеріалом. Ця робота (а потім новий передрук) зайняли в мене ще місяць. Цей останній варіант «Листа» мав уже майже на сотню сторінок більше за перший» [20, т. 2, арк. 143].

А в спогадах «Колеса крутяться...» (1998) М. Мушинка про цю подію пише так: «Під час святкування першої річниці з дня народження доньки Івана Дзюби Оксани (насправді Олени, нар. 28.11.1964 р. — С. К.) на його квартирі (у якому брали участь майже всі київські „інакодумці“) в листопаді 1965 р. він таємно передав мені рукописну копію щойно завершеного і ще нікуди не посланого „Листа до Центрального комітету КПУ“ (143 сторінки машинопису)» [26, т. 1, с. 82; виокремлення автора. — С. К.]. На допиті 21 квітня 1972 р. на запитання ст. слідчого М. Кольчика, «при яких обставинах і з якою метою» І. Дзюба передав «свій документ» громадянину ЧРСР М. Мушинці, той докладно розповів, що знав його за науковими публікаціями десь із 1964 р., а вперше познайомилися

28 листопада 1965 р., коли був на дні народження його дочки Оленки. Під час спілкування М. Мушинка поцікавився, чи працює І. Дзюба над темою з національного питання, на що він відповів ствердно та «коротко розповів Мушинці про характер цієї роботи і про те, що я збираюся надіслати її до ЦК КПУ». М. Мушинка повідомив, що Культурна Спілка українських трудящих (КСУТ) у Пряшеві під очільництвом В. Капушевського має намір видати серію науково-популярних книжок, зокрема й із означеної проблеми. Співрозмовники дійшли висновку, що було б добре, якби з його роботою ознайомилося керівництво КСУТ, аби вирішити, чи може написана І. Дзюбою праця «послужити основою для написання книжки з національного питання, яку планувало їх видавництво». Таку перспективу подальшої співпраці, наголошував І. Дзюба, ініціював саме він, а не М. Мушинка (той завіряв, що в «приватні руки праця не попаде, а буде в офіційних органах». Про те запитував у І. Дзюби, «чи не буде для мене небезпечним, що моя праця буде вивезена за кордон» [20, т. 2, арк. 158–159]), якому пообіцяв дати один із примірників готового машинописного тексту «Інтернаціоналізму чи русифікації?». Тут потрібно наголосити й на тому, що в поясненні на вимогу голови КДБ В. Нікітченка від 24 серпня 1966 р. І. Дзюба також акцентував на тому, що М. Мушинка взяв «Листа» тільки на прохання автора, а сам він «ніякої ініціативи в цьому відношенні не виявляв» [20, т. 3, арк. 141–143].

Того ж вечора, 28 листопада 1965 р., вони «твердо» домовилися, що М. Мушинка особисто передасть його працю саме В. Капушевському й повідомить, як розв'язалося питання щодо друку майбутньої книжки в Пряшеві [20, т. 2, арк. 12–23]. Невдовзі він вручив М. Мушинці примірник «першого, ще не закінченого варіанту „Інтернаціоналізму чи русифікації?“» [11, с. 366]. Отож, ніякої «таємної передачі», як стверджує М. Мушинка, фактично не було, а до того ж передавання «Листа» відбувалося на квартирі Михайлини Коцюбинської, а не в І. Дзюби, уже після відзначення дня народження його дочки. Саме про це М. Мушинка докладно оповів у поясненні працівникам радянських та чехословацьких спецслужб в Ужгороді й фактично «засвітив» київських «інакодумців», перелічивши їхні прізвища: Зеновія Антонюка, Василя Стуса, Євгена Сверстюка, Михайлини Коцюбинської, Надійки Світличної, Бориса Антоненка-Давидовича, Олеся Сергієнка, Григорія Тиценка, Юрія Якутовича, Івана Драча з дружиною Марією та сином Максимом (більшість із них проходять згодом як свідки у справі І. Дзюби). Вражає феноменальна пам'ять М. Мушинки, який упродовж святкового вечора встиг запам'ятати імена та прізвища усіх присутніх гостей (можливо, словацький науковець зустрічався з ними до цього дня, але це вже інше питання, яке потребує уважного аналізу). І. Дзюба,

як свідчить протокол допиту від 21 квітня 1972 р., на запитання слідчого, кого саме запрошено на день народження і хто був свідком його розмови з М. Мушинкою, відповідати відмовився. Він також не захотів давати будь-яких показів щодо всіх тих осіб, які перелічив у поясненні М. Мушинка. Так само вчинив, до речі, під час допиту й З. Антонюк, який привів М. Мушинку в гості до І. Дзюби того вечора.

Зі спогадів Михайлини Коцюбинської дізнаємось, що саме вона була першим довіреним читачем і друкарем цього «трактату» І. Дзюби, а тому не могла «збагнути, як це КГБ прогавив, що перший передрук „Інтернаціоналізму...” зроблено на моїй машинці і саме такий примірник було вилучено на кордоні в Миколи Мушинки — серед інших висунутих проти мене пізніше набагато менш вагомим звинувачень такого, неспростовного, не було» [18, с. 50–51]. Отож історик Ю. Шаповал помилково стверджує, що М. Мушинці було передано той рукопис, який на прохання І. Дзюби надрукував житель с. Проців Броварського р-ну Г. Т. Тименко, згодом ув'язнений [40, с. 28].

Невдовзі після цього словацький науковець виїхав до Львова, де певний час працював у бібліотеках та архівах. Оскільки працівники КДБ уже стежили за І. Дзюбою, то ж другого дня по від'їзді М. Мушинки «дали знати, що їм відомо про передачу». М. Мушинка згадує, що у Львові про це його «ніхто не попередив (хоч була можливість)» [25, с. 82]. Зі спогадів І. Дзюби довідуємось, чому цього не сталося: слідчий КДБ на другий день запросив критика на розмову в якійсь «дріб'язковій справі» і, на його здивування, порушивши режимний порядок, залишив його на самоті: «І тоді на столі в нього я побачив папір, на якому було написано: „Микола Мушинка”. Я зрозумів натяк і того ж дня попросив одного знайомого львівського літератора, який вертався додому, знайти Мушинку в готелі й попередити, щоб позбувся небезпечної папки. Але той чоловік побоявся, Мушинку затримали на кордоні, і він мав великі неприємності» [11, с. 366]. А про від'їзд М. Мушинки з Києва КДБ дізналося самостійно з «перших уст» учасників зустрічі, оскільки, як стало відомо згодом, квартира Михайлини Коцюбинської, у якій іноземний науковець «взяв крамольний текст», «акуратно прослуховувалася!» [11, с. 368]. Отож, до галицької столиці його вже супроводжував «хімік-аспірант», а насправді агент КДБ, який мешкав із ним у готелі, а потім 13 грудня 1965 р. ще й випровадив у дорогу.

На станції Чоп того ж дня прикордонна служба, зрозуміло, затримала М. Мушинку й «під спідньою білизною знайшла рукопис Івана Дзюби». Подорож було тимчасово перервано, а порушника «ізольовано» в готелі «Верховина» (нині «Корона»), у якому до приходу працівників КДБ той встиг «спалити масу рукописів», не виявлених під

час обшуку на митниці: а коли «догоряли останні сторінки (вірші Симоненка, Голобородька, стаття Світличного), то умивальник лопнув» [26, т. 1, с. 82–83]. Після допитів працівниками КДБ та двома представниками чехословацького ШТБ (*Štátna bezpečnosť* — Державна безпека; спеціально прибули з Праги в Ужгород. — С. К.) М. Мушинка таки повернувся в Чехословаччину, де в Кошицях у крайкомі компартії створили спеціальну слідчу комісію з п'ятьох осіб, яка не передала справи в суд, оскільки всі речові докази залишилися в СРСР. У червні 1966 р. справу порушника-комуніста закрили з оголошенням догани та суворого попередження [26, т. 1, с. 86–88].

Для подальшого розуміння «сюжетних» ходів у цій історії слід наголосити й на тому, що М. Мушинка під час допитів в Ужгороді спочатку свідчив, ніби «викрав» рукопис І. Дзюби з його «папки в Бібліотеці Леніна». Однак, згадує він, «через пару днів принесли протокол Дзюби, який твердив, що він дав мені рукопис для власного прочитання і ознайомлення з ним членів компартії Чехо-Словаччини» [26, т. 84]⁸. Щодо «власного прочитання і ознайомлення членів компартії», то про це І. Дзюба також не раз говорив під час численних допитів та виступу на суді 12 березня 1973 р., однак спогад про «папку» і «протокол» І. Дзюби не підтверджено документально, оскільки автора «Листа» з приводу затримання М. Мушинки голова комітету Держбезпеки при Раді Міністрів УРСР В. Ф. Нікітченко викликав на розмову лише 20 серпня 1966 р. і попросив дати пояснення, яке той написав 24.08.1966 р. (майже через рік після згаданої пригоди; долучено до матеріалів кримінальної справи) [20, т. 3, арк. 141–143].

Удруге передача за кордон праці І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» відбулася з ініціативи Лесі (Олександри) Йосипівни Коцюби (1921–1987), тоді доцента Ніжинського педінституту ім. М. Гоголя [32]. Така нагода трапилася 16–18 травня 1966 р., коли в Ужгороді відбувалася всеукраїнська наукова конференція з міжнародною участю з питань розвитку української радянської новели (ЧРСР представляли науковці Пряшівського університету Міхал Роман та Юрій Бача). Її учасником був також і Г. Аврахов, у той час декан філологічного факультету згаданого педінституту⁹.

---

⁸ У третьому томі кримінальної справи І. Дзюби є пояснення М. Мушинки від 17.12.1965 р., протокол допиту від 07.08.1972 р. [арк. 130–134, 137–140, 206–213]. — С. К.

⁹ У ст. М. Мушинки «Взаємозв'язки Івана Чендея з українцями Словаччини та мої стосунки з ним» [24, с. 43] неточно вказано дату перевезення фотокопій праці І. Дзюби за кордон — 30 травня 1966 р. Насправді Ю. Бача отримав пакет 20 травня 1966 р. і виїхав із Ужгорода 21 травня невдовзі після конференції та святкування дня народження І. Чендея. — С. К.

І. Чендей та Г. Аврахов¹⁰ зналися навч ще до проведення конференції. Наприклад, 8 грудня 1972 р. під час першого допиту в справі І. Дзюби Г. Аврахов-свідок твердив таке: «З Чендеєм Іваном Михайловичем познайомився десь в 1950 роках, коли його дружина навчалася в Черкаському педінституті (у 1956–1959 рр. Марія Іванівна Чендей була студенткою-заочницею мовно-літературного факультету. — С. К.), де я працював деканом факультету. З того часу я принагідно зустрічався з Чендеєм. Відносини у мене з ним нормальні» [20, т. 6, арк. 250]. 1959 р. Г. Аврахов побував в Ужгороді, де вперше зустрівся з І. Чендеєм, який подарував черкаському гостеві збірку «Вітер з полонини» (1958) з таким дарчим написом: «*Вельмишановному Григорію Герасимовичу Аврахову про перебування в Ужгороді, і щоб наша мова, наша пісня дзвінко линула і лунала. 17/VIII. 1959 р., Ів. Чендей*». По смерті І. Чендея Г. Аврахов надіслав вдові письменника ксерокопії інших дарчих написів на збірках «Казки зелених гір» (Ужгород, 1965), «Ватри не згасають: оповідання (Ужгород, 1960) та «Березневий сніг: повість, оповідання» (Київ, 1968). Прозаїк шанував його як обдарованого літературознавця, зокрема як автора передмови до збірки «Терен цвіте» (1967) та розлогої рецензії на роман «Птахи полишають гнізда»¹¹.

З опублікованих джерел відомо, що Л. Коцюба на прохання київських друзів (до Ніжина фотокопії праці І. Дзюби привіз правозахисник Іван Бровко (1915–2009)) мала організувати її передачу через викладача Ю. Бачу, який планував приїхати на конференцію в Ужгород [34, с. 341]. Цю відповідальну місію щодо доставки згаданого документа погодився виконати Г. Аврахов, який, правда, чомусь засумнівався, а чи варто до цього акту залучати саме Ю. Бачу. Однак, поспілкувавшись із І. Чендеєм, зважився на цей крок (той позитивно схарактеризував закордонного колегу, із яким знався ще з 1957 р.).

У різних джерелах, зокрема й у матеріалах кримінальної справи І. Дзюби, а також у листах Г. Аврахова до І. Чендея та його дружини Марії, спогадах М. Мушинки. Г. Аврахова й Ю. Бачі про цю подію говориться по-різному. Наприклад, у дописі «Сповідне слово про

¹⁰ В архіві письменника збереглися листи та вітальні листівки Г. Аврахова (всього 15 одиниць) за 1959–2005 рр., а також його світлина з дарчим написом. — С. К.

¹¹ О. Гончар у листі до І. Чендея від 17.12.1965 р. так писав з приводу згаданої рецензії: «*Після серйозної вдумливої, на мій погляд, статті Гр. Аврахова в „Літ. Україні“ мені не лишається чого „рецензувати“.* Я радий за Вас. Радий, що Ваша талановита книга дістала заслужено високу оцінку» (Домашній архів І. Чендея (м. Ужгород). А в листі до С. Тельнюка від 22.04.1966 р. І. Чендей зауважив таке: «*Я вважаю високою честю для того літератора, про якого пише Аврахов і Волинський!*» (Домашній архів І. Чендея (м. Ужгород). — С. К.

Івана Дзюбу» Г. Аврахов, повідаючи про перипетії з працею І. Дзюби, взагалі не згадує про І. Чендея [1, с. 70–72]. А от у нарисі про Л. Коцюбу пише про це так: «Коли Юрій Бача, літературознавець із Пряшева, перелякавшись за скоєне, виказав Івана Чендея, притиснутий гебістами відомий письменник, одводячи неправдиве звинувачення, назвав справжнього передавача фотокопійного тексту і навіть не зробив спроби хоч якось його попередити. Провинець, вважаючи, що його шантажують, довго відхрещувався, накликаючи додаткові звинувачення во лжі. Одпиратися стало марним, коли слідчі пред'явили письмове зізнання І. Чендея. Треба було спішно знайти іншу рятівну версію співучасті, що виглядала б вірогідною» [2, с. 55].

Уважно проаналізовані нами протоколи допитів Г. Аврахова, Ю. Бачі, І. Дзюби, Л. Коцюби, І. Чендея та інших свідків судового процесу дають підставу стверджувати, що наведені вище рядки Г. Аврахова надто суб'єктивні та емоційно «перевантажені» в аспекті оцінних суджень і І. Чендея, і Ю. Бачі. Ці твердження Г. А. Аврахова потребують уточнення щодо «переляку» і «неправдивого звинувачення» І. Чендея з боку Ю. Бачі щодо виказування «притиснутим гебістами» І. Чендеєм прізвища «справжнього передавача фотокопійного тексту», який, мовляв, згрішив перед «провинцем» ще й тим, що «навіть не зробив спроби хоч якось його попередити».

Не маючи на меті виступати в ролі адвоката, зауважимо про таке: прагнемо об'єктивно відтворити хід минулих подій і зрозуміти мотивації «зізнань» (щиросердних або ні) кожного згаданого тут учасника судового процесу¹. Водночас постають і логічні запитання: а як можна визначити її, щиросердність, і наскільки правдивими були показання свідків (беручи до уваги ту обставину, що в екстремальних ситуаціях можуть мати місце, як про це свідомо твердить Г. Аврахов, «відхрещування» та «лжа»), і чи з плином літ вони, свідчення, «автентично» відтворені тими ж особами, але вже на сторінках спогадів. На наше глибоке переконання, саме такий «компаративний» аналіз юридичних та «цивільних» документів, зосібна в контексті кримінальної справи І. Дзюби, слугує надійним мірилом у визначенні хоча б якоїсь об'єктивності «давноминулого часу», зрозуміло, відносно її за своєю суттю.

Слушними, а водночас і цінними в даному разі, є міркування «секота» Ю. Бачі у відвертій публіцистичній сповіді «Як я доносив... навіть сам на себе» (2010) про сутність та цінність спогадів як своє-

---

¹² З цієї метою публікуємо найважливіші у цьому сенсі документи з кримінальної справи І. Дзюби (див. с. 175–211). — С. К.

рідного жанру документалістики та особливо цінного джерела біографістики: «Спогади — занадто важлива справа! Зокрема, там, де нема архівів, музеїв історії, де не зберігається документація та не ведуться бодай хронічки <...>, — там спогади конче потрібна та надто важлива справа! Щоб спогади могли стати великою допоміжною силою, підводити з колін та вселяти надію, — щоб з'явилася правда й поступово переважала й перемогла тенденцію, — вони мусять бути правдивими та щирими. Якщо спогади мали б бути продовженням дотеперішніх тенденцій щодо України, то їх необхідно було б душити вже при їхньому виникненні й карати, як навмисні неправдиві показання караються в судах» [6, с. 351–352].

Поштовхом до написання Ю. Бачею болючої сповіді було не лише прагнення їх автора «мати право питати інших і чекати від них щирої та правдивої відповіді», хто відверто, а хто приховано співпрацював із органами держбезпеки та «сексотив», а й давнім бажанням очиститися від моральних мук, застерегти майбутнє покоління, зрештою, сказати правду про ту страшну комуністичну епоху, у якій йому довелося жити. Треба таки визнати, беручи до уваги чимало різних фактів та химер долі людської, а чи кожен живий і понині «агент»-«сексот»-«стукач» (а їх було тоді чимало й повсюдно!!!) здатен ось на таку відвертість: «Заявляю: я теж інформував (чи: мене теж змусили інформувати) „партію та уряд” про „ворожу діяльність” у моєму оточенні та в діяльності своїх колег, приятелів, друзів, родичів навіть! Навіть більше: я доносив навіть на самого себе!» [6, с. 353]. Не можна не погодитися з міркуваннями професора О. Вертія, який із приводу цієї сповіді Ю. Бачі (майже 50 років «співпрацював» з «рідними» чехословацькими та радянськими спецслужбами) справедливо зауважив, що це «документ неабиякого пізнавального характеру, що кидає яскраве світло як на характери „д о н о щ и к і в”, так і на методи праці державних органів», оскільки вони «формують якісно новий погляд» на цю співпрацю «між двох вогнів», «розширюють наші уявлення про фронт боротьби за людину, за її право на нормальне життя та можливості й за таких обставин залишатися ЛЮДИНОЮ» [7, с. 105–106]. Важливо також і те, що й сам автор після їх оприлюднення не зрікався відшкодувати матеріальні й моральні збитки тим особам, які *a priori* постраждали від його «співпраці» — на щастя, а чи на жаль, але таких позовів щодо «донощика» поки що не зареєстровано.

У спогадах «Іван Чендей у моєму житті» (уперше опубліковані 2006 р. у журналі «Дукля») [4] Ю. Бача твердить, що на момент передачі нічого не знав про зміст праці І. Дзюби, а тому перевезення копій за кордон не вважав «продуманим чи, не дай Біг, якимсь героїським вчинком»: «„Київські друзі”, як сказав професор Аврахов, який

передав мені на квартирі в Чендея пакет фотокопій, вирішили переслати цю працю через мене. Я, повністю довіряючи їм, переніс ту працю в кишені піджака (без будь-якої конспірації), лише вдома прочитав її та дав читати іншим» [12, с. 145].

Зізнання Ю. Бачі про співпрацю із спецорганами дає відповідь щодо «безпечності» «першого поштаря» (як сам себе охрестив) з доставки забороненої літератури за кордон. Правда, дивним видається той факт, чому ж Ю. Бача, досвідчений агент спецслужб, опинився таки за ґратами в 1973 р. із звинуваченням у «пошкодуванні країни соціалістичної системи», відбувши більше року тюрми із присуджених чотирьох.

На думку М. Мушинки, до 1972 р. в органах КДБ не було достатніх доказів про участь І. Чендея в передачі праці І. Дзюби [24]¹³. У кримінальній справі є протокол допиту Ю. Бачі як свідка, натоді референта філіалу Сервотехне-Прага в Пряшеві. На вимогу Генерального прокурора СРСР слідчий майор Гривняк провів допит у м. Кошице 30 серпня 1972 р. («свидетель был вызван на допрос повесткой от 30.8.1972 г.») [20, т. 3, арк. 254]. В автобіографічній книжці «Листи самому собі» Ю. Бача згадує, що «початок усій тій афері поклато засідання Пленуму ЦК КПРС у Москві у грудні 1971 року, у якому назовні йшлося ніби про проблеми літературної критики, а насправді

¹³ У статті М. Мушинки «Взаємозв'язки Івана Чендея з українцями Словаччини та мої стосунки з ним» закралися, на жаль, деякі неточності: І. Чендей не працював редактором газети «Закарпатська правда», а обіймав посаду заввідділу Г. Аврахов привіз із Ніжина фотокопію праці І. Дзюби, а не одну «із численних машинописних копій». У 1966 р. копії цієї праці ще не «кружляли в українському „самвидаві” масово», як твердить автор. Це було згодом. Потребує уточнення твердження, що «приблизно тоді ж І. Чендей потрапив у глибоку неласку радянських органів». Насправді, сталося це значно пізніше: персональну справу комуніста-письменника з приводу роману «Птахи полишають гнізда» розпочато 17 жовтня 1967 р., отож не так і «приблизно». Не відповідає дійсності твердження М. Мушинки, що в 1969 р. «зняли з видавничих планів його книжки, верстки вже готових до друку творів знищили та майже на десять років заборонили друкуватися» (с. 43). А на с. 44 зауважує, що «письменника на кілька років було вилучено з літературного та громадського життя». Насправді, заборона на публікації нових творів тривала з 1970 р. по 1977 р. З продажу було знято тільки зб. «Березневий сніг» (і то лише в Ужгороді, а в інших містах вона продавалася). У київських та московських вид-вах рукописів І. Чендея натоді не було. До того ж, 1970 р. вид-ву «Дніпро», попри усі проблеми І. Чендея, таки вдалося відстояти повторне видання його роману «Птахи полишають гнізда» та повісті «Луна блакитного овиду». Правда та, що упродовж року роман лежав нерухомо на книжковому складі й не продавався у крамницях України. 1975 р. у тому ж «Дніпрі» вийшла зб. І. Чендея «Зелена Верховина». Отож, верстки творів І. Чендея, на щастя, не були знищені, як твердить М. Мушинка. Неточним є й те, що син І. Чендея Мирослав (нар. 21.06.1947 р., у ст. помилково — Ярослав) загинув у віці 19 років. Насправді на момент трагедії Мирославу мінав 21 рік. — С. К.

наказало „прекратіть” занадто неприємну для всієї імперії „антирадянську писанину”, тобто видання „Хроніки текучих подій”, „Українського вісника” та ще, може, інших подібних видань» [3, с. 72].

Україною прокотилася хвиля арештів, дійшло і до «братніх» західних республік Варшавського договору. Зокрема, 11 квітня 1972 р., згадує Ю. Бача, у Пряшеві працівники ШТБ арештували Павла Мурашку, викладача університету, професора педагогічної школи Петра Гроцького та студентку Київського університету Ганну Коцур, які були його вихованцями. Наступного дня Ю. Бачу допитали вперше, а 28 квітня — вдруге, «потім ще з десятків разів». 30 серпня 1972 р. «зі свідка з мене зробили співобвинуваченого, — навіть керівника групи — і знову кілька разів допитували» [3, с. 72]. Згодом, уже 19–23 березня 1973 р., Обласний суд у Кошицях ув’язнить П. Мурашку на 4,5 роки, а Ю. Бачу — на 3 роки: «Прокурор Найвищого суду вимагає п’ять років, — п’ять років арешту за те, що українець, україніст, доцент україністики університету прочитав книгу про становище українського народу на Україні!!!» Найвищий суд «соціалістичної» Словаччини 18–19 липня 1973 р. «звув окремі обвинувачення, проте засудив Павла на шість з половиною років, а мене на чотири роки арешту!» Ніякі клопотання не допомогли, за того, що він не заперечував свої причетності до передачі праці І. Дзюби. Після щирого «каяття» Ю. Бача опинився в «старій відомій тюрмі для політичних в’язнів усіх режимів та усіх часів» в Ілаві [3, с. 72].

М. Мушинка твердить, що Ю. Бача зізнався не з примусу, а з власної волі (наявні документи в кримінальній справі І. Дзюби цього не підтверджують), однак не покликається, як зазвичай, на самі протоколи допиту і не вказує місця їх зберігання та датування документів. Той факт, що Ю. Бача інформував відповідні служби про розмови з М. Мушиною — незаперечний (їхнім взаєминам присвятив у своїй сповіді окремі підрозділи під оглавом «То ж кого не можна обійти? Про Миколу Мушинку») [6, с. 432–439]. Як наслідок — було скасовано навчання останнього в аспірантурі в Києві. Тут варто згадати й про те, що І. Дзюба, вітаючи М. Мушинку з 80-літтям, визнав, що ювіляр був у числі «перших читачів» його праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?», однак жалкував, що це читання «не обійшлося без великих неприємностей для нього» [25, с. 296].

Водночас твердження М. Мушинки, що «справжньою причиною цькування І. Чендея була його причетність до передачі на Захід праці І. Дзюби» [24, с. 43], базується радше на припущенні, аніж на реальних фактах. І тут, як це не парадоксально, знову ж не обійтися без згаданого каяття Ю. Бачі, який під час допитів в 1972–1973 рр. вповів, як потрапив за кордон лист І. Чендея, адресований голові прав-

ління СПУ О. Гончареві з приводу посилення співпраці між українськими та чехословацькими письменниками (Ю. Бача передав його відомій родині Горбачів у Франкфурті), який був опублікований на сторінках мюнхенського журналу «Сучасність», але без прізвища письменника. У сповіді «Як я доносив... навіть сам на себе» він пише про це так: «Цей факт напевно пошкодив Іванові Чендею, коли його в сімдесятих роках переслідували, хоча слід однозначно заявити, що не той факт, не моя „зрада” стали основою звинувачення та переслідування Чендея. Івана карали, перш за все, за його повість „Іван” у книзі „Березневий сніг” та за його позицію в багатьох інших питаннях, які він все сміливіше виявляв протягом років. Мої зізнання щодо Чендея таки додали перцю до Іванової справи, проте не вони творили її ядро чи основу. Так дивився на цю справу і сам Іван, коли ми — в 90-х роках — зустрічалися і говорили про неї, так і різні інші справи українського життя» [6, с. 386].

Так, публікація «анонімного» листа, авторство якого Ю. Бача свідомо «дешифрував» «рідним» органам ШТБ, насправді нашкодила І. Чендесві. Серед документів 2-го тому персональної справи письменника в підсумковому висновку парткомісії при ЦК КПУ зазначено, що саме цим листом автор «со своих „особых” позиций освещает некоторые вопросы жизни писательской организации Украины, ставит вопрос об автономии Союза писателей Украины, отвергая по существу, необходимость развития Советской Украинской литературы в содружестве с литературами других республик. Письмо Чендея также напечатано в 1970 году в распространенном в ООН сборнике антисоветского содержания „Нарушение прав человека на Украине”, изданном так называемым Всемирным конгрессом свободных украинцев в Нью-Йорке». Публікацію листа І. Чендея в США виявив Надзвичайний і Повноважний Посол СРСР в Чехословаччині С. В. Червоненко, який повідомив про «знахідку» ЦК КПРС спеціальним терміновим донесенням від 17.07.1970 р. з грифом «Совершенно секретно».

У довідці-поясненні з приводу листа С. В. Червоненка, датованій 02.09.1970 р., за підписом інструктора відділу культури ЦК КПУ О. Олександренка, повідомлялося таке: «Встановлено, що автором згадуваного листа є закарпатський письменник Іван Чендей. Написаний в 1968 році лист адресувався правлінню Спілки письменників України (опублікований у мюнхенському журналі „Сучасність”, 1968. № 12. С. 50–60). Одна з копій листа якось потрапила за кордон і там була надрукована з метою антирадянської пропаганди. За все це письменник Чендей дістав партійне покарання — його виключено з членів КПРС» [31, т. 2, арк. 310]. Тут слід уточнити, що вигнання з партії

закарпатського прозаїка мотивувалося не лише цим фактом, про що мова далі.

Справа І. Чендея ускладнилася ще й тим, що в числі № 2 за 1970 р. у тій же «націоналістичній» «Сучасності» було опубліковано низку матеріалів під заголовком «Іван Чендей і радянська критика»: там уміщено уривки з повісті «Іван» і з опублікованих у закарпатській періодиці статей «Не перекручувати дійсність!», «Життя — у кривому дзеркалі: Земляки Івана Чендея про його нову книжку», «Чому обурилися дубівчани?». Цю републікацію супроводжувала вступна стаття Ю. Лоп'янського «„Березневий сніг” Івана Чендея» [22]. Отож, голова парткомісії при ЦК КПРС І. С. Грушецький під час розгляду персональної справи в 1970 р. дорікав І. Чендєєві в тому, що «журнал „Сучасність” дав матеріал у Ваш захист. Ви — добра знахідка, але не для соціалістичного суспільства. Ми вважали, що Ви зрозумієте, зробіте відповідні висновки з попередньої критики, але своєю останньою книгою плюнули радянським людям в обличчя. Ви не помітили тих величезних перетворень, які сталися на Закарпатті» [31, т. 2, арк. 312–316].

Та «перцю» до справи І. Чендея Ю. Бача таки «всипав» справді щедро, про що свідчить і довідка начальника управління КДБ в Закарпатській області А. Жабченка від 12 лютого 1970 р. Тут повідомлялося, що 13 березня 1968 р. під час повернення І. Чендея з ЧРСР у нього на пункті «Ужгород» було вилучено «как неподлежащие ввозу в СССР, два ротаторных экземпляра литературного монтажа для художественной самодеятельности под названием «Воскресіння». Монтаж составлен из тенденциозно подобранных отрывков украинских поэтов различных периодов. Автором монтажа являлся **гражданин ЧССР Юрий Бача, украинский националист и антисоветчик** (виокремлення наше. — С. К.). Один екземпляр монтажу был передан в отдел пропаганды и агитации обкома партии, второй в порядке информации направлен КГБ при СМ УССР». Крім того, «ЧЕНДЕЙ И. М. поддерживает личные связи с упоминавшимся выше Ю. Бача и другими националистически настроенными гражданами ЧССР (П. Мурашко, Н. Мушинка, М. Молнар, И. Ванат и др.), которые имеют связь с зарубежными националистическими центрами в Мюнхене, Париже, куда систематически лично выезжают (сам Бача в 1969 г. в течении 6 месяцев находился в США и Канаде)». Згадується в цій довідці й про публікацію «анонімного» листа І. Чендея на сторінках «Сучасності» [31, т. 197].

Серед звинувачень, пред'явлених І. Чендєєві на засіданні парткомісії при ЦК КПУ 11 листопада 1970 р., згадуваний уже І. С. Грушецький назвав і те, що «тов. Чендей не витримав іспиту часу, який характери-

зується загостренням боротьби на ідеологічному фронті. В лоб нас не візьмеш. Ведеться боротьба по лінії ідеології, направлена проти дружби народів, національних традицій, проти партії. Цього не зрозумів т. Чендей. На нього мабуть дуже вплинула буржуазна ідеологія і пропаганда, дружба з тими письменниками в Чехословаччині, які були за лібералізацію, за відрив від соціалізму, за повернення капіталістичної системи в країні. І як не прикро, він попав під вплив цих поглядів. Такі, як Бача і інші йшли в лавах правих» [31, т. 2, арк. 312–316].

Як бачимо, «агента» Ю. Бачу, як це не дивно, радянські кадебісти зачисляли до відвертих «українських націоналістів и антисоветчиков» із «лав правих», що «компрометувало» І. Чендея як комуніста, взятого через те під пильний нагляд «КГБ — комітету глибокого буріння», як іменували цю організацію в народі. При тому, ані в згаданому донесенні КДБ, ані у висновку парткомісії при ЦК КПУ про моральне «падіння» комуніста І. Чендея жодного разу не згадано про його причетність до передачі праці І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» за кордон, що вважалося тоді небезпечною антирадянською діяльністю та каралося тюремним ув'язненням не лише в СРСР, але і в ЧРСР, як це сталося з П. Мурашкою, Ю. Бачею та Г. Коцюбою, але щасливо минуло М. Мушинку (був скараний в інший спосіб — позбавлений творчої праці, працював пастухом, але навіть з цієї посади його хотіли звільнити, та завдяки вчасному попередженню «агента» Ю. Бачі він уникнув такої ганьби й звільнився за власним бажанням).

Отож, ближчий до істини таки «агент» Ю. Бача, бо насправді І. Чендея скарали, перш за все, за його повість «Іван» із збірки «Березневий сніг» та самостійницьку неугодну позицію з багатьох принципових питань, яка не збігалася з «влада імущими». Усі ж інші згадані «гріхи» у звинувачувальному висновку парткомісії при ЦК КПУ долучалися вже як додаткова підсилювальна каральна «компро-мат-добавка» до головного проступку письменника, а саме: **«Автор не заметил больших преобразований на селе за период Советской власти, чем гордятся все советские люди и о чем с гордостью говорят трудящиеся Закарпатья, не показал деятельности коммунистов, комсомольцев, передовиков труда (виокремлення наше — С. К.)»** [31, т. 2, арк.317–323].

Ю. Бача під час допиту в 1972 р. не заперечував факту особистого знайомства з І. Дзюбою (листувався з ним, надсилав киянину прямишівський часопис «Дуклю») ¹⁴ й зізнався, що його працю одержав саме від

¹⁴ Серед документів кримінальної справи є лист Ю. Бачі до І. Дзюби від 10.01.1968 р. та його стаття «Умови розвитку української культури в ЧРСР після 1945 року». У листі йдеться про співпрацю І. Дзюби з прямишівським видавництвом щодо підготовки книжки на означену проблематику. — С. К.

І. Чендея, а не з рук Г. Аврахова [20, т. 3, арк. 257]. На допитах, а також у виступі на судовому засіданні перед оголошенням вироку 12 березня 1973 р. І. Дзюба підтвердив знайомство з Ю. Бачею ще з початку 60-х років, коли той був аспірантом університету ім. Т. Г. Шевченка.

Про своє зізнання Ю. Бача, звісно, не міг попередити І. Чендея, якого невдовзі також «було акуратно представником держбезпеки з Києва допитано в Ужгороді»¹⁵ (запис від 6 жовтня 1990 р., допит тривав з 10 год. ранку до 17 год. по обіді 26 жовтня 1972 р. — протоколював його ст. слідчий КДБ майор М. М. Кольчик, який вів справу І. Дзюби). І. Чендей докладно розповів про передачу «антирадянського» пакунка, якого одержав від Г. Аврахова [20, т. 6, арк. 247–248]. Зіставивши ці зізнання із протоколами допитів Г. Аврахова, Ю. Бачі, Л. Коцюби, й особливо протоколу очної ставки Г. Аврахова та Л. Коцюби, маємо всі підстави твердити про правдивість свідчень І. Чендея. Доказом цьому є і той факт, що він як свідок, розуміючи всю складність та небезпеку порушеної справи проти І. Дзюби, повівся гідно й мужньо, коли заявив таке: «Гадаю, що до передачі фотокопії „Інтернаціоналізму чи русифікації?“ Бачі сам Дзюба ніякого відношення не мав. Будь-яких „самвидавівських“ матеріалів від Дзюби я не отримував» [20, т. 6, арк. 248]. Слідчий, власне, якраз і намагався вивідати інформацію про безпосередню причетність І. Дзюби до передачі свого «Листа» за кордон, адже така діяльність, як уже згадувалося і про що свідчить обвинувальний вирок підсудного, вважалася особливо небезпечним кримінальним злочином.

Зрозуміло, що М. Кольчик не «приплюсував» ці відверті свідчення І. Чендея до заслуг І. Дзюби (виконував іншу місію), але й не міг використати проти підсудного під час складання обвинувального вироку, в якому, до речі, ані Ю. Бача, ані І. Чендей не фігурують як «дійові» особи. Водночас серед доказів вини підсудного є звинувачення в тому, що той «ще до направлення в офіційні установи в листопаді 1965 року машинописний текст попереднього варіанта документа „Інтернаціоналізм чи русифікація?“» «передав гр. ЧССР Мушинці Миклошу з метою нелегального вивозу його за кордон» [20, т. 18, арк. 272 зв.]. У касаційній скарзі до Верховного суду України від 27 березня 1973 р. І. Дзюба з цього приводу писав таке: «Я вважаю, що суд неправильно інтерпретував епізод з передачею попереднього варіанту праці громадянину ЧССР Мушинці М. Не треба забувати, що це було в 1965 р., задовго до 1968 р. Тоді Чехословаччина була однією з найбільш стабільних і дружніх до СРСР со-

---

¹⁵ Чендей І. Щоденник (1953–2004 рр.) / І. Чендей // Домашній архів І. Чендея (м. Ужгород).

ціалістичних країн, і передачу своєї праці громадянину ЧССР я не осмислював як передачу „за кордон”, тим більше, що я регулярно друкувався в пресі ЧССР. Крім того, передавав я її не для поширення, а в офіційні інстанції, що видно з показів Мушинки та моїх, даних в 1965–66 рр., коли ця справа розглядалася і була припинена за відсутністю складу злочину. Не враховано також і те, що після цього випадку я зрозумів, що таких вчинків допускати не можна, і більше ніколи й нікому з іноземців ніяких матеріалів „самвидаву” не давав, про що свідчать матеріали моєї справи» [20, т. 18, арк. 305–306].

Із протоколів допиту І. Чендея та І. Дзюби дізнаємося й про те, коли саме доля звела їх для подальшого товаришування: познайомилися «приблизно у 1968–69 році в м. Києві під час одного приїзду туди в літературних справах». З того часу, твердив ужгородський свідок, «буваючи в Києві, я кілька разів принагідно зустрічався з Дзюбою. Наші розмови з ним стосувалися літературних питань». Щодо розмов «антирадянського наклепницького змісту від Дзюби» І. Чендей не чув ніколи. Викликає глибоку повагу й той факт, що навіть у такій непростій ситуації він не побоявся прихильно відгукнутися про підсудного: «Взагалі Дзюбу знаю як здібного літератора-критика. Зустрічався я з ним у видавництві „Дніпро”, а також просто десь на вулиці. Дома я у нього ніколи не був, хоч адресу його маю» [20, т. 6, арк. 243–244].

І. Чендей зізнався, що працю І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» доставив в Ужгород саме Г. Аврахов. Той згодом писав подружжю Чендей, що усе життя карався тим, що «прилучив» І. Чендея до «жахного наслідками відчайного ризику: передачі „за бугор” трактату Івана Дзюби», і жалкував, що «може обставини жорстоких покарань одчайних зухвальців не були б аж так доймісті, якби в злощасну мить Бача видав мене, а не Вас. Бог йому судія...»¹⁶. Таке «бажання-звинувачення» Г. Аврахова на адресу Ю. Бачі не має під собою ґрунту, адже ніжинський декан мав чудову нагоду особисто передати фотокопії закордонному гостеві, тим більше, що про це було домовлено і в Києві, і в Ніжині (у згадуваній сповіді Ю. Бача присвятив Г. Аврахову окремий підрозділ, де торкається цього питання), і в якого в різні роки двічі тривало гостював із дружиною. Чому Г. Аврахов сам цього не зробив, важко зараз щось гадати. Прикрим є й те, що згодом він закидатиме також й І. Чендееві, чому той, мовляв, не повідомив його про допит в Ужгороді та про суть свого зізнання.

Така «неузгодженість» у свідченнях літературознавця-патріота і письменника-реаліста спричинена тим, що Г. Аврахов не розповів

---

¹⁶ Аврахов Г. Лист до І. Чендея від 19 травня 2002 р. / Г. Аврахов // Домашній архів І. Чендея (м. Ужгород).

І. Чендесві суті справи про працю І. Дзюби під час конференції. А це згодом і призвело до того, як писав дипломований кур'єр-сміливець, що в 1972 р. на допитах він «спершу віднікуватися став і тим остаточно „забрехався”. І, загнаний в безвихідь, мусив назвати мою спільницю. Одначе, у потрібен час спромігся не тільки попередити Лесю Йосипівну, а й підказати рятівний вихід, який, на гіркий жаль, прийшов у мою свідомість трохи запізно. Чергова жертва „провалу” мала зав'язати одержання фотокопійного тексту... на покійнику. Мужня жінка зробила це блискуче і правдоподібно»¹⁷. Так, Л. Коцюба, про що свідчить протокол очної ставки, повелася справді мужньо, на відміну від свого колеги Г. Аврахова.

На допитах Л. Коцюба твердила, що трактат І. Дзюби передав їй літературознавець, член-кореспондент, професор Київського університету Павло Миколайович Попов (1890–1971), у минулому науковий опонент її кандидатської дисертації, натоді уже покійний (помер 4 квітня) і що, зрозуміло, не відповідало дійсності. Отож, ланцюжок «антирадянського злочину» щасливо обірвався, а слідству, на щастя, не вдалося встановити законспірованих осіб у середовищі «київських друзів», а основне — зібрати так потрібний слідчим додатковий компромат на підсудного. Г. Аврахов добре розумів, що, залучаючи до цієї справи І. Чендея без належного «коментування» співучасникові «злочину» можливих небезпек та непередбачуваних наслідків, «спричинив додаткові страждання й немалі випроби» авторові «Березневого снігу», особливо після трагічної загибелі сина Мирослава у січні 1968 р.¹⁸

Про цю прикру подію І. Чендей згадав лише в 1990 р. на сторінках свого «Щоденника», коли з ініціативи працівниці обкому партії Надії Гур'янової, «чутливої, інтелігентної і проникливої» людини, яка була «послідовною в зайнятій позиції, настирливою», постало питання про його поновлення в лавах КППС (нагадаємо, був виключений 1969 р. із звинуваченням в націоналізмі та антирадянщині у збірці «Березневий сніг»). Так от, голова парткомісії при Закарпатському обкомі КПУ В. Гецянин у розмовах з Н. Гур'яною був «дивно закостенілим і задубілим» і пригадав усі «гріхи» І. Чендея, зокрема й те, що за ним «числиться злочин кримінального характеру»¹⁹.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Аврахов Г. Лист до Марії Чендей, дружини письменника, від 13 січня 1991 р. / Г. Аврахов // Домашній архів І. Чендея (м. Ужгород).

¹⁹ Цікавим у цьому контексті є щоденниковий запис І. Чендея від 20 травня 1991 р.: «Редактор «Новин Закарпаття» Ільницький І.І. довірливо сказав, що мене рятував від тюрми в 1969 році партквиток, що ніби мої справи на предмет криміналу були гіршими за справи Івана Дзюби. Не знаю, звідки таких інформацій Ілля Іванович набрав, звідки така певність. Для мене подібне є не тільки сумнівним, але й наївно

А йшлося акурат про передачу праці І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?». І. Чендея дивувало, що партапаратник аж ніяк не міг збагнути того, що настали інші часи: «... поступок передачі праці І. Дзюби за кордон ще п'ять-десять років тому належало вважати поступком неправоправним і карним (належало б довести, що я знав про вміст того невеликого пакунка, **який мною Бачі переданий був!**) (виокремлення наше. — С. К.), нині подібне карним вважати не можна вже й тому, бо „Інтернаціоналізм чи русифікація?“ опублікований був у журналі „Вітчизна“. Та цього може Гецянин і не знати. Врешті, Гецянин весь в минулому, тому він і не може мислити у відповідності з тим рухом, який керує життям, спонукує до переоцінки цінностей...» (запис від 06.10.1990 р.)²⁰. Тут слід наголосити й на тому, що впродовж багатьох років «засекречений» факт причетності І. Чендея до передачі за кордон праці І. Дзюби слугував усіляким його недругам своєрідним античендейським «пужалном», коли мовилося про митця в товаристві критиків чи письменників поза межами області. Про це він пише в «Щоденнику», зокрема про творчі контакти з відомим київським критиком В. Дончиком (1932–2017).

Правда й те, що чорні хмари таки нависали над головою І. Чендея темною гущиною. Як згадує перший секретар Закарпатського обкому партії Ю. Ільницький, у ті смутні часи одного разу до нього завітав «начальник КДБ і каже, що будуть арештовувати І. М. Чендея, тому що він передав статтю Івана Дзюби „Інтернаціоналізм чи русифікація?“ через кордон у Словаччину. Каже, що словаки вже заарештували їхню людину, причетну до цього. Я категорично заявив, що ми не в Словаччині, і про арешт Івана Чендея не може бути й мови. Щоб і помислів таких не було. Обійшлося. Мені вдалося його відстояти» [13, с. 176]. Якщо повірити мемуаристу, що така розмова насправді й від-

смішним. Коли наші кагебісти на когось мали достатню кількість фактів і провин, нічого не рятувало. А що вже казати в моїй «справі», коли партійного квитка од мене було відібрано — дорога за ґрати була відкрита тим більше. По «Березневому снігу», що з'явився в «Молоді» у Києві, ув'язнення виключалося, злий умисел нашої ідеології і країні у зв'язку з тим, що через мої руки потрапив за кордон «Інтернаціоналізм чи русифікація?», належало довести. Не було «криміналу» достатнього і в публікації мого листа Стіплці письменників України про брак зв'язків між Україною та українцями зарубіжжя в 1969 році в газеті «Українські вісті» (Мюнхен). Звичайно, якби спрямована зла націленість була на ізоляцію мене в 1969 році, я ізольованим міг бути. Ймовірно, мене рятувало тут щось зроблене в літературі, сподівання, що корисне і потрібне іще зроблене буде... Карним органам, гадаю, не інтерес був першого зустрічного і поперечного хапати... Розумію, що в роки тридцяті мене нічого на світі не врятувало б від погібелі в таборах...» [Домашній архів І. Чендея (м. Ужгород)]. — С. К.

²⁰ Чендей І. Щоденник (1953–2004 рр.) / І. Чендей // Домашній архів І. Чендея (м. Ужгород).

булася, то йшлося, безумовно, про «словака» Ю. Бачу. Однак виникає запитання, а чому ж у згаданому вище донесенні того ж А. Жабченка не згадано про цей гріх І. Чендея? А відповідь дає ухвала ст. слідчого М. Кольчика від 15.12.1972 р., який на підставі ст. 130 КПК УРСР виділив матеріали, які стосувалися Г. Аврахова, О. Коцюби, І. Чендея (покійник-професор М. Попов таки порятував «заочно» трьох «провинців») як такі, що «потребують додаткової перевірки», і це «не може негативно вплинути на повноту, всебічність і об'єктивність дослідження і вирішення» щодо обвинувачення І. Дзюби. 10.01.1973 р. ці матеріали були скеровані ст. слідчим, підполковником Бідьовкою відповідно в КДБ у Чернігівській та Закарпатській областях, а матеріали Г. Аврахова — в оперативний підрозділ КДБ при Раді Міністрів УРСР [20, т. 6, арк. 281–283]. Отже, цілком імовірно, що коли згадані матеріали надійшли з Києва за «призначенням», то описана першим секретарем партії Ю. Ільницьким «патріотично-гуманна» бесіда-протест з начальником Закарпатського відділення КДБ А. Жабченком із приводу І. Чендея та його арешту могла й відбутися.

До речі, у згаданій постанові слідчий М. Кольчик «узаконив» і «дискусійний» факт щодо дійових осіб в акті передачі фотокопій у травні 1966 р., який спогадують його очевидці: «Із матеріалів справи видно, що в 1966 році мешканець м. Києва АВРАХОВ Григорій Герасимович **через ЧЕНДЕЯ Івана Михайловича** (проживає в м. Ужгород) (такі Чендея! Виокремлення наше. — С. К.) передав громадянину Чехословаччини БАЧІ Юрію фотокопію антирадянського документа І. ДЗЮБИ „Інтернаціоналізм чи русифікація?“» [20, т. 6, арк. 281]. Постає і наступне запитання, а чи бачив ці документи столичного слідчого КДБ сам Ю. Ільницький? Гадаємо, що так. Зрештою, наявне тут формулювання — «потребують додаткової перевірки» — у ситуації про можливий арешт явно було безперспективним. Це дуже добре розумів товариш секретар партії, тому так «категорично» й заявив, «убивши» в самому зародку гріховні «помисли» кадебешника А. Жабченка (зрештою, вони теж люди!) про ймовірний арешт І. Чендея. Якщо й «обійшлося», то стосувалося це насамперед долі самого секретаря. Та й «відстоював» Ю. Ільницький, в першу чергу, своє крісло, а не гнаного ним же з партії автора повісті «Іван». Бо якби, уявімо, таке й сталося, то скільки ж разів довелося б секретареві потім пояснювати про це у верхах: а там могли зробити й відповідні оргвисновки про якість керівництва ідейним фронтом у прикордонній області СРСР (про Україну тоді, зрозуміло, не йшлося!).

Невдовзі, як відомо, праця І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» (кадебісти іронічно охрестили її «трактатом») [10, с. 40] потрапила до рук головного редактора журналу «Дукля» Павла

Мурашки [27], а рідна сестра Лесі Українки Оксана Косач-Шимановська передрукувала її на машинці для подальшої передачі на Захід — окремих виданням вийшла друком у ФРН 1968 р. і була перекладена кількома мовами світу. Ця праця, зізнавався її автор, «змінити всю його долю» [10, с. 236]. Додамо, що й багатьох його сучасників також, бо, як справедливо висновує Дж. Лібер, вона «справила приголомшливе враження на всіх, хто її читав, своїми думками, аргументацією, а особливо — своїми доводами» [10, с. 278]. І. Дзюба «перевідкрив історичну пам'ять 1920-х раних та раних 1930-х років і заповнив прогалину перших п'ятдесяти років радянської національної політики» і тим самим став на двобій з «організованою амнезією» і завдяки «трактату» став «українським Орвелом нашого перехідного періоду» та зробив «більше, ніж просто викрив намагання комуністичної партії монополізувати минуле» — він «заохочував своїх читачів протистояти власній здатності до самообману, відречення та відсторонення» [10, с. 278].

Як зауважує Є. Сверстюк, «колосальний резонанс» від цього «трактату» «поставив автора в ситуацію політичного лідера, чого він сам, звичайно, не прагнув» [36, с. 500], адже І. Дзюба в очах сучасників зумів «у пониженій країні, серед понишеного люду створити гідну нації ХХ ст. висоту — інтелектуальну», «будив у людині творця, пробуджених гуртував. Плекав добірний людський сад» [15, с. 460]. Важкою артилерією на полі битви за мову, яка цілила в «міщанське болото» і яку виставлено на передові рубежі, було зухвало обрано саме літературну критику та політичну публіцистику (Є. Сверстюк), появу якої на сторінках тогочасної преси й самвидаву «чекали більше, ніж запуску ракети». А геніальний І. Дзюба обрав нечувану методу: «знайшов цитати Маркса, а потім Леніна, які звучали викривально» й немилосердно бив ними усе брежнєвсько-кадебістське чиновництво, яке аж через 7 років оговталось від цього удару й запроторило автора «Інтернаціоналізму чи русифікації?» до в'язниці [35, с. 26].

Очевидних фактів про те, чи читав натоді цю працю І. Чендей, виявити не вдалося. Та основне полягає не в тому: він, наражаючи себе на небезпеку (свідомо чи несвідомо), разом із її автором — нехай і непрямом — також «поставив під сумнів монополію комуністичної партії на минуле та спроби масових фальсифікацій», «не тільки воскресив минуле», а й «відродив політичні можливості давно забутого минулого» [10, с. 276–277]. Власне, не буде перебільшенням сказати й про те, що, можливо, якраз відтоді І. Чендей теж гостро відчув «смак свободи» (С. Кириченко) та нестерпну задушливість тогочасного суспільства. Імовірно, що саме тут і треба шукати оті джерела та ідейні засновини його «антирадянської» збірки «Березневий сніг»,

у якій він, визнаний уже як непересічний представник соцреалізму, не побоявся наділити свого головного героя-комуніста усілякими «нечеснотами» та змалював отого «звичайного слабкодухого пристосованця» (Є. Сверстюк), про що писав І. Дзюба у книжці «„Звичайна людина” чи міщанин?».

Таке докладне висвітлення маловідомої сторінки не лише біографії І. Чендея, а й в історії публікації праці І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» за кордоном дуже важливе і в тому сенсі, що свого часу Г. Аврахов розпочав роботу над підготовкою книги «Як дійшло до публікації трактату Івана Дзюби „Інтернаціоналізм чи русифікація?”» (так і не побачила світ), у якій він, попри «історії право судити про вагу й ситуативну доцільність саме такого відчайдушного вчинку», мав намір «по можливостях повно та об’єктивно, на фактах і реаліях доби переповісти всі давноминулі тепер події і тим пролити світло на багатьох достойних людей, а заодно — розсекретити лики недолюдів, сексотів, „учених” донощиків та самозваних провокаторів, цієї „братії” лакуз, кровожадних опричників, які спричинились до тяжких трагедій і непоправних людських жертв»²¹.

У домашніх архівах письменника і критика збереглися їхні листи, підготовлені нами до опублікування. Листи І. Чендея та І. Дзюби наповнені «живими цюхвилинними деталями і переживаннями» (М. Коцюбинська), вони інкрустовані «крихтами з інтелектуального столу» (Ю. Шерех) обох митців, — а тут їх чимало, цих «цюхвилинних деталей і переживань», бо їхній «інтелектуальний стіл» виявився щедрим на гірку правду, болючі роздуми про людей і літературу, про Україну та її мову, на філософські роздуми про призначення митця, зокрема його пасіонарної ролі в долі народу, про виховання майбутньої творчої еліти, на спогади про дитинство і юність. Епістолярні тексти обох митців служать вдячним матеріалом в аспекті вивчення малознаних фактів біографій адресата й адресанта, зокрема причетності І. Чендея до передачі за кордон праці І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?».

Зрештою, описаний нами трагедійно-оптимістичний сюжет, пов’язаний з іменами І. Чендея та І. Дзюби, є своєрідним «історіографічним камертоном-преамбулою» до епістолярного діалогу двох видатних українців і дає можливість глибше збагнути сутність різноаспектних розмислів двох талановитих Іванів, мудрих, шляхетних, щирих, відданих українській справі та рідній культурі.

²¹ Аврахов Г. Лист до Марії Чендей, дружини письменника, від 13 січня 1991 р. / Г. Аврахов // Домашній архів І. Чендея (м. Ужгород).

1. Аврахов Г. Сповідне слово про Івана Дзюбу / Г. Аврахов. – Слово і Час. – 2004. – № 2. – С. 70–72.
2. Аврахов Г. Її всі звали Леся Йосипівна: Штрихи до портрета Л. Й. Коцюби / Г. Аврахов. – Дивослово. – 2005. – № 8. – С. 54–55.
3. Бача Ю. Листи самому собі: документарна та інша проза / Ю. Бача. – Братіслава : Слов'янське прогресивне вид-во ; Пряшів : Відділ української літератури, 1997. – 325 с.
4. Бача Ю. Іван Чендей у моєму житті / Ю. Бача. – Дукля. – 2006. – № 1. – С. 46–50.
5. Бача Ю. Вибрані твори / Ю. Бача ; передм. В. Любимова. – Ужгород : Мистецька Лінія, 2008. – 591 с.
6. Бача Ю. Вибрані твори : з архіву, публіцистика, літературознавство / Ю. Бача. – Ужгород : Мистецька Лінія, 2010. – 548 с.
7. Вертій О. У боротьбі за право бути людиною: історичний контекст і сучасність / О. Вертій. – Слово і Час. – 2015. – № 6. – С. 101–107.
8. Данилюк Ю. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. ХХ ст.) / Ю. Данилюк, О. Бажан. – Київ : Рідний край, 2000. – 616 с.
9. Дзюба І. День поиска / І. Дзюба. – Искусство кино. – 1965. – № 5. – С. 73–82.
10. Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? / І. Дзюба. – 2-ге вид., доп. – Київ : Вид. дім «Кисево-Могилянська академія», 2010. – 336 с.
11. Дзюба І. Не окремо взяте життя / І. Дзюба. – Київ : Либідь, 2013. – 760 с.
12. Іван Чендей у колі сучасників : зб. спогадів, ст., есе, худож. творів, бібліогр. джерел / уклад.: О. Д. Гаврош, С. С. Кіраль, І. В. Когутич, М. І. Трещак, О. М. Шмайда. – Ужгород : РІК-У, 2017. – 420 с.
13. Ільницький Ю. В. Із прожитого і пережитого: спомини / Ю. В. Ільницький. – Ужгород : Мистецька Лінія, 2007. – 256 с.
14. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі Опору 1960–80-х років / Г. Касьянов. – Київ : Либідь, 1995. – 224 с.
15. Кириченко С. Люди не зі страху. Українська сага: спогади / С. Кириченко. – Київ : Смолоскип, 2013. – 920 с.
16. Кіраль С. С. «...Зробити щось корисне для свого рідного народу»: з епістолярної спадщини Івана Чендея : монографія / С. С. Кіраль. – Київ ; Ніжин : Видавець ПП Лисенко М. М., 2013. – 212 с.
17. Корогодський Р. Брама світла: шістдесятники / упоряд. М. Коцюбинська, Н. Кучер, О. Сінченко. – Львів : Вид-во УКУ, 2009. – 656 с.
18. Коцюбинська М. Книга споминів: Пам'яті друга – Романа Корогодського – присвячую / М. Коцюбинська. – Київ : Акта, 2006. – 207 с.
19. Коцюбинська М. Мої обрії : в 2 т. / М. Коцюбинська. – Київ : Дух і літера, 2004. – Т. 1. – 336 с. ; Т. 2. – 386 с.
20. Кримінальна справа № 55 Дзюби Івана Михайловича у 18 томах за ст. 62 ч. 1 КК УРСР // Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Ф. 6. – Справа № 68260 ФП. – Т. 1–18.
21. Крючков Г. Трудные уроки: раздумья бывшего партийного работника / Г. Крючков. – 2-е изд. – Харьков : Фолио, 2009. – 635 с.
22. Лоп'янський Ю. Іван Чендей і радянська критика / Ю. Лоп'янський. – Сучасність. – 1970. – № 2. – С. 31–44.
23. Мушинка М. Колеса крутяться... : біо-бібліографія академіка Миколи Мушинки. Кн. 1 : Спогади / М. Мушинка. – Пряшів : Фондація «Карпати», 1998. – 205 с.

24. Мушинка М. Взаємозв'язки Івана Чендея з українцями Словаччини та мої стосунки з ним / М. Мушинка. – Слово і Час. – 2012. – № 12. – С. 41–57.
25. Мушинка М. У всякого своя доля... / М. Мушинка, Я. Шуркала. – Пряшів : Центр антропологічних досліджень, 2016. – 400 с.
26. Мушинка М. Зібрані твори. Т. 1 : Від отчого порога / М. Мушинка. – Пряшів : Центр антропологічних досліджень, 2018. – 967 с.
27. Насправді було так: інтерв'ю Юрія Зайцева з Іваном Дзюбою / вст. ст. Ю. Д. Зайцева. – Львів, 2001. – 76 с.
28. Обрії особистості: книга на пошану Івана Дзюби / [упоряд. О. Гнатюк, Л. Фінберг ; відп. ред. О. Купріян]. – Київ : Дух і літера, 2011. – 473 с.
29. Овчаренко Ф. Д. Спогади / Ф. Д. Овчаренко ; [упоряд. В. Г. Буткевич, Н. Ф. Овчаренко]. – Київ : Оріяни, 2000. – 451 с.
30. Осадчий В. Про містера Стецька і великомученицьке жабеня / В. Осадчий. – Перець. – 1966. – № 17. – С. 5.
31. Персональна справа Івана Чендея № 18257 // Державний архів Закарпатської області. – Ф. 1. – Спр. 15. – Од. зб. 37. – Т. 1–2.
32. Пінчук Т. Згусток енергії: Коцюба Леся Йосипівна (1921–1986) / Т. Пінчук // Зірки залишають слід / Т. Пінчук. – Ніжин : [б. в.], 2005. – С. 73–77.
33. В з'їзд письменників Радянської України (16–19 листопада 1966 року) : матеріали з'їзду. – Київ : Рад. письменник, 1967. – 297 с.
34. Рух опору в Україні 1960–1990: енциклопедичний довідник / гол. ред. Осип Зінкевич. – Київ : Смолоскип, 2010. – 804 с.
35. Сверстюк Є. Блудні сини України / Є. Сверстюк. – Київ : Знання, 1993. – 256 с.
36. Сверстюк Є. Світлі голоси життя / Є. Сверстюк. – Київ : Кліо, 2015. – 767 с.
37. Стенограма роботи V з'їзду письменників Радянської України (16–19 лист. 1966 року) // Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. – Ф. 590. – Оп. 1, т. 1. – Од. зб. 631. – Арк. 136–150.
38. Танюк Л. Твори : в 60 т. Т. 14 : Щоденники 1966 р. (черв. – лист.) / Л. Танюк. – Київ : Альтерпрес, 2008. – 844 с.
39. Чендей І. Щоденник (1953–1959 рр.) / І. Чендей. – Київ. – 2019. – № 11–12. – С. 67–94 ; 2020. – № 1–2. – С. 9–28.
40. Шаповал Ю. Кагебістська «одісея» Івана Дзюби / Ю. Шаповал // Обрії особистості: книга на пошану Івана Дзюби / [упоряд. О. Гнатюк, Л. Фінберг ; відп. ред. О. Купріян]. – Київ : Дух і літера, 2011. – С. 19–86.

REFERENCES

1. Avrakhov, H. (2004). Spovidne slovo pro Ivana Dziubu [A confessional word about Ivan Dziuba]. *Slovo i Chas*, 2, 70-72. [In Ukrainian].
2. Avrakhov, H. (2005). Yii vsi zvaly Lesia Yosypivna: Shtrykhy do portreta L. Y. Kotsiuby [Everyone called her Lesya Yosypivna: Touches to the portrait of L. Y. Kotsyuba]. *Dyvoslovo*, 8, 54-55. [In Ukrainian].
3. Bacha, Yu. (1997). *Lysty samomu sobi: dokumentarna ta insha proza* [Letters to oneself: documentary and other prose]. Bratislava, Slovakia: Slovyanske progresyvne vyd-vo; Priashiv, Slovakia: Viddil ukrainskoj literatury. [In Ukrainian].
4. Bacha, Yu. (2006). Ivan Chendei u moiemu zhytti [Ivan Chendey in my life]. *Duklia*, 1, 46-50. [In Ukrainian].

5. Bacha, Yu. (2008). *Vybrani tvory* [Selected works]. Uzhhorod, Ukraine: Mystetska Liniia. [In Ukrainian].
6. Bacha, Yu. (2010). *Vybrani tvory: z arkhivu, publitsystyka, literaturoznavstvo* [Selected works: from the archive, journalism, literary studies]. Uzhhorod, Ukraine: Mystetska Liniia. [In Ukrainian].
7. Vertii, O. (2015). U borotbi za pravo buty liudynoiu: istorychnyi kontekst i suchasnist [In the struggle for the right to be human: historical context and modernity]. *Slovo i Chas*, 6, 101-107. [In Ukrainian].
8. Danyiuk, Yu., & Bazhan O. (2000). *Opozytsiia v Ukraini (druha polovyna 50-kh – 80-ti rr. XX st.)* [Opposition in Ukraine (second half of the 50s – 80s of the 20th century)]. Kyiv, Ukraine: Ridnyi kraj, 2000. [In Ukrainian].
9. Dziuba, I. (1965). Den poiska [Search day]. *Iskusstvo kino*, 5, 73-82. [In Russian].
10. Dziuba, I. (2010). Internatsionalizm chy rusyfikatsiia? [Internationalism or Russification?]. Kyiv, Ukraine: Vyd. dim “Kyievo-Mohylianska akademiia”. [In Ukrainian].
11. Dziuba, I. (2013). Ne okremo vziate zhyttia [Not a single life]. Kyiv, Ukraine: Lybid, 2013. [In Ukrainian].
12. Havrosh, O. D., & Kiral, S. S., Kohutych I. V., Treshchak M. I., & Shmaida O. M. (Comps.). (2017). *Ivan Chendei u koli suchasnykiv: zb. spohadiv, st., ese, khudozh. tvoriv, bibliohr. dzherel* [Ivan Chendey among contemporaries: collection of memoirs, articles, essays, artistic works, bibliographical sources]. Uzhhorod, Ukraine: RIK-U. [In Ukrainian].
13. Ilnytskyi, Yu. (2007). *Iz prozhytoho i perezhytoho: spomyny* [From lived and experienced: memories]. Uzhhorod, Ukraine: Mystetska Liniia. [In Ukrainian].
14. Kasianov, H. (1995). *Nezghodni: ukrainska intelihtentsiia v rusi Oporu 1960–80-kh rokiv* [Disagree: Ukrainian intelligentsia in the Resistance movement of the 1960s-1980s]. Kyiv, Ukraine: Lybid. [In Ukrainian].
15. Kyrychenko, S. (2013). *Liudy ne zi strakhu. Ukrainska saha: spohady* [People are not afraid. Ukrainian saga: memories]. Kyiv, Ukraine: Smoloskyp. [In Ukrainian].
16. Kiral, S. (2013). “...Zrobyty shchos korysne dlia svoho ridnogo narodu”: z epistoliarnoi spadshchyny Ivana Chendeia [“...Do something useful for your native people”: from the epistolary legacy of Ivan Chendey]. Kyiv; Nizhyn, Ukraine: Lysenko M. M. [In Ukrainian].
17. Korohodskyi, R. (2009). *Brama svitla: shistdesiatnyky* [Gate of light: the sixties]. Lviv, Ukraine: Vyd-vo UKU. [In Ukrainian].
18. Kotsiubynska, M. (2006). *Knyha spomyniv: Pamiati druha – Romana Korohodskoho – prysviachuui* [Book of Memoirs: I dedicate to the memory of my friend - Roman Korogodsky]. Kyiv, Ukraine: Akta. [In Ukrainian].
19. Kotsiubynska, M. (2004). *Moi obrii* [My horizons] (Vols. 1-2). Kyiv, Ukraine: Dukh i litera. [In Ukrainian].
20. Fond 6, Unit 68260 FP: Kryyminalna sprava No. 55 Dziuby Ivana Mykhailovycha u 18 tomakh za st. 62 ch. 1 KK URSR [The criminal case No. 55 of Dziuba Ivan Mykhailovych in 18 vols. under Art. 62 Part 1 of the Criminal Code of the UkrSSR] (Vols. 1-18). Branch State Archives of the SSU. Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
21. Kriuchkov, G. (2009). *Trudnye uroki: razdumia byvshego partiinogo rabotnika* [Difficult Lessons: The Thoughts of a Former Party Worker] (2nd ed.). Kharkiv, Ukraine: Folio. [In Russian].

22. Lopianskyi, Yu. (1970). Ivan Chendei iadianska krytyka [Ivan Chendey and Soviet criticism]. *Suchasnist*, 2, 31-44. [In Ukrainian].
23. Mushynka, M. (1998). *Kolesa krutiatsia...: Bio-bibliohrafiia akademika Mykoly Mushynky. Kn. 1: Spohady* [The wheels are spinning... Bio-bibliography of academician Mykola Mushynka. Vol. 1: Memoirs]. Priashiv, Slovakia: Fundatsiia "Karpaty". [In Ukrainian].
24. Mushynka, M. (2012). Vzaiemozviazky Ivana Chendeia z ukrainsiamy Slovachchyn ta moi stosunky z nym [Ivan Chendey's relations with Ukrainians in Slovakia and my relations with him]. *Slovo i Chas*, 12, 41-57. [In Ukrainian].
25. Mushynka, M., & Shurkala Ya. (2016). *U vsiakoho svoia dolia...* [Everyone has their own destiny]. Priashiv, Slovakia: Tsentr antropolohichnykh doslidzhen. [In Ukrainian].
26. Mushynka, M. (2018). *Zibrani tvory. T. 1: Vid otchoho poroha:* [Collected works. Vol. 1: From the father's threshold]. Priashiv, Slovakia: Tsentr antropolohichnykh doslidzhen. [In Ukrainian].
27. *Naspravdi bulo tak: intervii Yurii Zaitseva z Ivanom Dziuboiu* [In fact, it was like this: an interview of Yuri Zaitsev with Ivan Dziuba]. (2001). Lviv, Ukraine. [In Ukrainian].
28. Hnatiuk, O., & Finberh, L. (Comps.). (2011). *Obrii osobystosti: knyha na poshamu Ivana Dziuby* [Horizons of personality: A book in honor of Ivan Dziuba] (O. Kupriian, Ed.). Kyiv, Ukraine: Dukh i litera. [In Ukrainian].
29. Ovcharenko, F. D. (2000). *Spohady* [Memoirs]. Kyiv, Ukraine: Oriiany. [In Ukrainian].
30. Osadchyi, V. (1966). Pro mistera Stetska i velykomuchenytske zhabenia [About Mr. Stetsko and the great martyr Frog]. *Perets*, 17, 5. [In Ukrainian].
31. Fond 1, Unit 15: Personalna sprava Ivana Chendeia No. 18257 [Personal file of Ivan Chendey No. 18257] (Vols. 1-2). State Archives of the Zakarpattia area. Uzhhorod, Ukraine. [In Ukrainian].
32. Pinchuk, T. (2005). Zghustok enerhii: Kotsiuba Lesia Yosypivna (1921-1986) [A bunch of energy: Kotsyuba Lesya Yosypivna (1921-1986)]. In T. Pinchuk. *Zirky zalyshaiut slid* [The stars leave a mark] (pp. 73-77). Nizhyn, Ukraine. [In Ukrainian].
33. 5th zizd pysmennykiv Radianskoi Ukrainy (16-19 lystopada 1966 roku): materialy zizdu [5th Congress of Writers of Soviet Ukraine (November 16-19, 1966). Proceedings of the Congress]. (1967). Kyiv, Ukraine: Rad. pysmennyk. [In Ukrainian].
34. Zinkevych, O. (Ed.). (2010). *Rukh oporu v Ukraini 1960-1990* [The resistance movement in Ukraine 1960-1990]. Kyiv, Ukraine: Smoloskyp. [In Ukrainian].
35. Sverstiuk, Ye. (1993). *Bludni syny Ukrainy* [Prodigal sons of Ukraine]. Kyiv, Ukraine: Znannia. [In Ukrainian].
36. Sverstiuk, Ye. (2015). *Svitli holosy zhyttia* [Bright voices of life]. Kyiv, Ukraine: Klio. [In Ukrainian].
37. Fond 590, Unit 1, Vol. 1: Stenohrama roboty 5th zizdu pysmennykiv Radianskoi Ukrainy (16-19 lyst. 1966 roku) [Transcript of the 5th Congress of Writers of Soviet Ukraine (November 16-19, 1966)]. Central State Archive-Museum of Literature and Art of Ukraine. Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
38. Taniuk, L. (2008). *Tvory: v 60 t. T. 14: Shchodennyky 1966 r. (cherv. – lyst.)* [Works] (Vol. 14: Diaries 1966 (June-November)). Kyiv, Ukraine: Alterpres. [In Ukrainian].

39. Chendei, I. (2019). Shchodennyk (1953-1959 rr.) [Diary (1953-1959)]. Kyiv, 11-12, 67-94; 1-2, 9-28. [In Ukrainian].
40. Shapoval, Yu. (2011). Kagebistska «odiseia» Ivana Dziuby [Ivan Dziuba's KGB "Odyssey"]. In O. Hnatiuk, & L. Finberh (Comps.). *Obrii osobystosti: knyha na poshanu Ivana Dziuby* [Horizons of personality: A book in honor of Ivan Dziuba] (O. Kupriian, Ed., pp. 19-86). Kyiv, Ukraine: Dukh i litera. [In Ukrainian].

Стаття надійшла 03.06.2020 р.

Sydir KIRAL, Doctor of Philological Sciences, Professor, Head of the Department of National Bibliography, VNLU, Honored Worker of Science and Technology of Ukraine (Kyiv, Ukraine).

Interrogations protocols of Ivan Dziuba and personal case of Ivan Chendei as sources of studying their civil position during the sixties.

In the article, based on the materials of the criminal investigation case №55 the critic and the literary critic I. Dziuba (vols. 1-18, April 12, 1972 - January 18, 1973, branch archive of the SSU), initiated in connection with the writing of the work "Internationalism or Russification?" and its distribution in Ukraine and abroad, as well as the personal file 18257 of the writer I. Chendei (vols. 1-2, October 31, 1967 - December 23, 1969, the State Archives of the Transcarpathian region) on the distortion of Soviet reality in the novels "Birds Leave Their Nests" and the collection "March Snow", are revealed little-known pages of the defendants' biographies, in particular the involvement of the Transcarpathian prose writer in the transfer of the mentioned work abroad in 1966.

The testimonies of witnesses in the case of I. Dziuba, commissioned reviews of the work of I. Chendei, the minutes of Party open and closed meetings and other materials show an objective and non-false collective portrait of Ukrainian intelligentsia of the twentieth century. These documents make it possible to see the points of contact between the intellectual orbits of I. Dziuba and I. Chendei, which were united not only by the same name and patronymic, but, before of all, the awareness of their mission in life, which, despite all the obstacles, they worthily carried on their shoulders: language issues, the role of criticism in the development of Ukrainian literature, the preservation of cultural monuments, the wealth of folk art, etc. The article reveals only a few important episodes of the biographical worlds of two prominent cultural figures, in particular the history of the spread of the "explosive"; work of I. Dziuba "Internationalism or Russification?" in Ukraine and abroad and participation in this process of I. Chendei.

Memoirs, epistolary of participants and witnesses of this event, in particular G. Avrahov, Y. Bachi, Mykhailyna Kotsyubynska, M. Mushynka, E. Sverstyuk, oral stories of I. Chendei's daughter Maria Treshchak and his sisters Anna Magula and Olga Danko and others are involved in order to objectively cover the events during the reconstruction of the "anti-Soviet and nationalist" activities of I. Dziuba and I. Chendei.

Key words: sixties, I.M. Dziuba's work "Internationalism or Russification?", persecution of Ukrainian writers in the USSR, protocols of I. M. Dziuba's interrogations in the KGB, personal file of the writer I. M. Chendei, samizdat.